

1. EDUCAR PER A UNA CIUTADANIA ACTIVA A L'ESCOLA¹

Al llarg dels darrers anys, el debat sobre l'assignatura d'Educació per a la ciutadania ha distret el que caldria que fos l'autèntic debat sobre aquest tema: com fer possible que l'escola sigui un espai d'aprenentatge en valors democràtics i per a la ciutadania. Per molt que garanteixi un espai horari en algun curs al llarg de l'escolaritat obligatòria, òbviament una assignatura no és suficient, malgrat que pugui ser convenient. La qüestió és si volem de debò que l'educació, i en concret l'escola, sigui un espai d'aprenentatge ciutadà que prepari per viure, treballar, ser i convida en una societat plural o, en canvi, entenem que no ha de ser una de les seves fites principals.

El programa **Barcelona, Aula de Ciutadania** neix des del convenciment que l'escola ha de considerar que una de les seves fites principals consisteix a preparar per a l'exercici d'una ciutadania activa de la manera més completa possible i que l'escola en si mateixa ha de ser un espai de pràctica ciutadana per gaudir i apreciar els valors democràtics que fan possible la convivència en una societat plural.

La major part de les societats democràtiques posseïm una llarga tradició en la lluita i la defensa de la democràcia i, per tant, prou experiència per constatar que, un cop assolida, la seva fortalesa depèn dels nivells d'educació de la població, de la transparència, l'honestedat i la preparació dels representants polítics i governants, i de l'exercici de ciutadania activa per part del conjunt de la societat. En conseqüència, no resulta estrany que les qüestions relatives a l'educació per a la ciutadania i a l'aprofundiment en els valors democràtics figurin com a temes obligats d'anàlisi i debat educatiu i social.

Tanmateix, i malgrat el consens sobre la seva importància, es tracta d'un tema que sovint resulta controvertit, sobretot quan s'intenten concretar propostes entorn d'aquells valors que garantirien una bona ciutadania. I fins i tot, també, a l'hora d'intentar acordar què entenem per *ciutadania* o *democràcia*, més enllà de coincidir en l'ús del mateix terme. Per descomptat, la qüestió es complica molt quan es planteja introduir-ho en els currículums obligatoris dels sistemes educatius. Pel que fa a aquesta darrera proposta, l'educació per a la ciutadania és per a alguns quelcom indesitjable i inacceptable i per a uns altres, desitjable i necessari. Els primers s'hi posicionen en contra perquè consideren que aquesta proposta educativa té efectes adoctrinadors i reproduïx la ideologia dominant del govern que la regula. Els segons s'hi situen a favor, perquè, al marge de l'educació en valors que cada família pugui oferir als seus fills, mitjançant l'educació per a la ciutadania a l'escola la societat s'assegura que, a través de l'Estat, tots els ciutadans reben aquesta formació.

Tot seguit, presentarem algunes consideracions sobre el concepte de ciutadania i els fonaments del que entenem que ha de ser una proposta pedagògica que procuri formar

¹ Text elaborat per Miquel Martínez, amb la col·laboració d'Eric Prats.

ciutadans i ciutadanes en societats democràtiques, plurals i en el context de la globalització, a més d'alguns arguments sobre la necessitat i la conveniència d'aquesta formació. També farem referència al pluralisme com a valor fonamental en societats democràtiques i a l'aprenentatge col·laboratiu i a la participació com a mitjans per a la construcció d'una ciutadania activa i col·laborativa. No són consideracions i reflexions pensades solament en clau escolar, però cal tenir-les en compte abans de concretar la nostra acció a l'àmbit de l'aula, dels aprenentatges escolars, del centre i de les relacions interpersonals que el conformen com un espai de convivència i aprenentatge en el context d'un territori i d'una comunitat.

1.1. El concepte de *ciutadania*

La noció de *ciutadania* es presenta sovint de manera ambigua i amb una bona colla de significats que, tot i que entenem que són complementaris, poden ser presentats de manera incompatible i contradictòria.

Una primera noció de ciutadania es relaciona amb un pacte entre el subjecte i la comunitat, que es concreta en un conjunt de drets i obligacions. Aquesta ciutadania funcional porta implícita l'assignació d'uns avantatges, fins i tot de manera no voluntària, dels quals el ciutadà no té manera de desfer-se. La ciutadania és alhora un estatus i un vincle amb l'Estat. Aquesta perspectiva jurídica és una noció restringida de ciutadania, per tal com limita la condició de ciutadà o ciutadana als posseïdors d'un document que així ho acrediti.

La ciutadania admet una segona lectura, com és ara l'adscripció voluntària a una comunitat de persones, amb una forta base emocional com a fonament d'aquesta relació. Aquesta perspectiva emocional de la ciutadania té un marcat caràcter culturalista i es defineix sempre en relació amb un referent donat (pàtria, nació, col·lectiu...), que se suposa legitimador de les accions del subjecte. La comunitat suggereix unes pautes de referència, construïdes històricament, que es concretaran en un model de comportament, en un conjunt de costums més o menys codificat per la cultura, que ajudarà a configurar un discurs i una litúrgia coherents. El sentiment de pertinença té un paper destacat en aquesta noció de ciutadania.

Una tercera perspectiva de la ciutadania es relaciona amb la capacitat d'elegir, de participar, de construir comunitat. Aquesta ciutadania activa supera les dues anteriors amb la intenció d'assolir la plena inclusió i evitar la vulnerabilitat. El rang de ciutadà o ciutadana es fa extensiu, independentment de la procedència geogràfica, el gènere, l'ètnia i la condició social, a tota aquella persona que demostra un interès pel proïsme i una vocació de fer ciutat, de fer civilització. No existeix una bona o mala ciutadania, sinó una ciutadania activa davant d'una de passiva o funcional, i exigeix, això sí, un procés d'aprenentatge. Efectivament, el nucli central serà aprendre a *usar la ciutadania* en una associació molt estreta entre inclusió social i participació política. En aquesta línia, la noció de com-

petència suggereix que la ciutadania esdevindrà veritablement plena quan el subjecte haurà mostrat aquelles habilitats inclusives i participatives, relatives al coneixement del bagatge comú, al desplegament de destreses comunicatives i de relació social i al compromís en projectes col·lectius que impliquin el canvi social.

Per resumir, no totes les posicions diferents sobre la noció de *ciutadania* apuntades en l'apartat anterior tenen un encaix teòric òptim amb una noció de *ciutadania global*. La ciutadania enfocada com un instrument de relació amb l'Estat i la ciutadania entesa com un sentiment de pertinença tenen problemes obvis d'ubicació en una societat globalitzada i no quadren gaire bé en una noció plena de ciutadania global. Per descomptat, apostem per un concepte de ciutadania que travessa les tres nocions apuntades i mira en el sentit de promoure una participació activa i solidària en els afers públics.

1.2. La formació de ciutadans i ciutadanes

L'educació per a la ciutadania i la convivència requereix accions que afectin tota la població

L'educació per a la ciutadania no pot ser un objectiu adreçat tan sols a les generacions més joves, a la infància i a la joventut, ja que una de les dimensions d'una bona ciutadania és una bona convivència, i aquesta és una qüestió que concerneix també les generacions més grans. Estimar la convivència com quelcom de valuós depèn en gran mesura de si s'ha crescut en contextos en els quals aquesta convivència ha estat bona. Els contextos de criança i d'educació no formal i informal són espais d'aprenentatge que poden col·laborar eficientment a assolir els objectius que persegueixen el sistema educatiu i l'escola, en la seva condició d'àmbits d'educació formal; o que, per contra, poden dificultar i fins i tot impedir-ne l'assoliment. Per aquest motiu, proposar-nos la formació de ciutadans i ciutadanes suposa emprendre accions que afectin tota la població.

Una formació en ciutadania que consideri la justícia i l'equitat requereix dirigents que la practiquin

Una bona ciutadania també vetlla pels valors de justícia i equitat. La lluita perquè les nostres societats siguin cada cop més justes i democràtiques i perquè la societat en general gaudeixi de més equitat és cosa de tots. Però especialment també ho és d'aquells que tenen més capacitat de decisió i als quals, per tant, se'ls pot exigir més responsabilitat social i ètica. El comportament dels governants, dels líders empresarials i sindicals, dels directius i també dels responsables dels mitjans de comunicació genera models d'actuació i pensament susceptibles de ser imitats a petita escala i amb un efecte multiplicador. D'aquesta manera, el seu comportament pot contribuir a fer que la societat en general sigui més equitativa i inclusiva o, per contra, pot incrementar les desigualtats i propiciar més vulnerabilitat i exclusió social. En suma, diríem que generen un clima social que

afecta el món del treball i el de la família i que pot contribuir que la ciutadania més jove apreciï la justícia i l'equitat com quelcom valuós i, a més, possible; o que, per contra, en el millor dels casos reconegui aquests elements com a valors, però aliens a aquest món i, per tant, escassament factibles.

Convé establir aliances entre els diferents agents de socialització potencialment educadors com ara la família, els mitjans de comunicació i la comunitat local o la ciutat, entre d'altres, amb l'objectiu de generar més confiança activa i capital social

En la formació en valors dels més joves, i també en la seva formació com a ciutadans, hi ha factors amb una incidència potent que convé tenir en compte, com ara la família; els amics i companys; els espais d'oci i diversió; els entorns de joc, aprenentatge i comunicació, i també el reflex que els mitjans de comunicació proporcionen dels valors, les cosmovisions, els models i els estils de vida dels líders polítics i de les personalitats del món de la cultura, l'esport i l'espectacle. La construcció de les diferents identitats (personal, comunitària a escala local, de país i de nació, d'estat, i supranacional) es teixeix en les xarxes socials (avui ampliades gràcies al desenvolupament de la tecnologia i la globalització de la informació) i es consolida mitjançant la pràctica social i comunicativa en la comunitat de la qual ens sentim membres.

Els processos d'aprenentatge social que s'esdevenen en els contextos d'educació informal poden ser tan potents o més que els que ens proposem en els contextos de caràcter formal, i la continuïtat educativa entre contextos que es genera, si aquests comparteixen expectatives i valors, és un factor que pot consolidar vincles de confiança entre els membres d'una comunitat, pot fomentar l'acceptació de normes i pot crear més capital social. Sense aquests ingredients, és difícil que els membres d'una comunitat s'interessin per ser bons ciutadans i que les generacions més joves comprenguin la necessitat i l'autèntic sentit de la seva formació com a ciutadans responsables.

Convé abordar l'educació per a la ciutadania no solament com una activitat escolar i curricular

Per tot el que s'ha exposat, no convé abordar l'educació per a la ciutadania únicament com una activitat curricular específica amb un temari concret i un horari determinat. Ni tan sols com un conjunt d'activitats organitzades sistemàticament de manera transversal en les diferents assignatures o matèries d'un pla d'estudis. Convé abordar l'educació per a la ciutadania també des d'una perspectiva no formal i informal de l'educació. Això no significa que puguem oblidar-ne el tractament curricular específic i el tractament transversal; ben al contrari, hem de conservar i conrear espais reservats amb aquesta finalitat als centres docents, tot i que no hem de limitar-nos a aquests espais.

1.3. La necessitat de la formació ciutadana

Una educació de qualitat no és possible sense educar en valors que permetin viure de manera sostenible i sustentable tant en l'àmbit personal, com laboral i comunitari

L'educació en la societat de la informació, que tant de bo fos també la del coneixement i l'aprenentatge continu per a tots, ha de permetre que les persones siguem funcionalment competents per governar les nostres vides. Ha de promoure que siguem funcionalment alfabetats i capaços de mobilitzar els nostres coneixements, habilitats i actituds per tal de poder regular la nostra vida de forma sostenible i per poder disposar de criteri propi. La profusió d'informació, l'avenç de les tecnologies i la diversitat han motivat que aquest món global —sense fronteres per a alguns— hagi arribat a graus de complexitat que fan que no pugui ser abordat satisfactòriament en clau de simplicitat. A més, la nostra societat es caracteritza per mantenir, i fins i tot aguditzar, profundes desigualtats en l'accés i el gaudi de drets i en l'exigència i el compliment de deures. En definitiva, ens trobem davant un món complex i plural que requereix transformacions en nom d'una justícia i una equitat més grans, i on, com més va, més formació cal per poder participar en els afers públics propis d'una ciutadania activa. En cas contrari, ni la sostenibilitat comunitària ni tan sols la laboral i la personal seran assolibles en societats plurals i diverses com les actuals en aquesta època de globalització.

Per aquest motiu, l'educació adquireix actualment una rellevància especial per a tots aquells que creiem que pot fer possible la transformació de la nostra societat en una altra de més digna, inclusiva, cohesionada i equitativa. Òbviament, aquesta transformació serà difícil si l'educació —en primer lloc, el sistema educatiu en tots els seus nivells, des de l'educació infantil fins a la universitària i la professional— no es planteja amb el mateix interès avançar cap a un model que garanteixi, a banda de qualitat en els aprenentatges, competència en els joves per a una incorporació adequada al món del treball, més equitat i més inclusió social. Una societat inclusiva, equitativa i digna és aquella en la qual els seus ciutadans i ciutadanes, a més de practicar una ciutadania activa, són persones amb criteri propi que valoren l'esforç i la superació personal en el món de l'estudi i del treball, que procuren la felicitat, respecten la diversitat i són capaces de prendre decisions amb responsabilitat. Així, doncs, la preparació per al món del treball i la formació per a una ciutadania activa s'estan convertint en els dos objectius més rellevants de l'educació per a les pròximes dècades.

Aprendre a viure de manera sostenible en l'àmbit comunitari i ciutadà en aquest món complex suposa aprendre a valorar allò més pròxim: en primer lloc, la nostra família, la nostra cultura, la nostra civilització i el nostre país —món dels sentiments—; en segon lloc, saber argumentar el seu valor, comunicar-lo i poder així compartir amb els altres la vàlua dels seus mons —món de la competència comunicativa i del llenguatge—; i, finalment, aprendre a tenir criteri propi, saber optar amb responsabilitat i saber construir conjuntament criteris i principis de valor compartits que garanteixin la convivèn-

cia intercultural en societats plurals —món de les competències ètiques i ciutadanes. Aquestes són les necessitats formatives que no sempre s'aprenen de manera informal i incidental. Per això, i perquè és raonable voler garantir aquesta formació a tota la població, convé plantejar la necessitat de formar ciutadans i ciutadanes en aquest sentit i entendre que els objectius anteriors són els primers que cal atendre en tota proposta d'educació per a la ciutadania.

Convé disposar d'un espai per poder practicar el que significa ser ciutadà i ciutadana des dels primers anys d'escolaritat i també per reflexionar sobre el que és ser ciutadà i ciutadana

A més del que s'ha argumentat fins aquí, cal formular una raó més a favor de la necessitat d'educar per a la ciutadania avui dia, i en aquesta ocasió sí que ens referirem especialment a l'escola com a institució privilegiada. Si revisem els estudis i informes recents sobre la qualitat de l'educació al món, és fàcil comprovar com s'insisteix a plantejar vuit àmbits d'aprenentatge: lingüístic, numèric, científic, tecnològic, cultural i els d'aprendre a aprendre, aprendre a emprendre i aprendre a ser un bon ciutadà. La Unió Europea reconeix aquests factors com a competències bàsiques de l'educació. No obstant això, alguns pensen que convindria establir un novè àmbit: el de la filosofia per reflexionar sobre els altres, per desenvolupar la capacitat de pensar i l'esperit crític i per saber justificar els valors morals.

Aprendre a ser un bon ciutadà requereix cert saber filosòfic que, tot i que no sigui especialitzat, permeti discernir el que és just del que és injust, ser prudent en els nostres judicis i distingir el que és cert del que no ho és. No és un saber fàcil, però resulta convenient i, per aquest motiu, és necessari conrear-lo. Educar per a la ciutadania suposa apostar per un model pedagògic —especialment a l'escola i a partir dels primers anys d'escolaritat—, en el qual els escolars aprenguin a construir amb criteri propi el seu model de vida feliç, i contribuir alhora a la construcció d'un model de vida en comunitat just i democràtic. Aquesta doble dimensió —individual i relacional, particular i comunitària— ha de conjugarse en el mateix temps i espai si el que pretenem és construir ciutadania i, sobretot, si aquesta es pretén construir en societats plurals i diverses.

No tots els models de vida feliç són compatibles amb els models de vida justos i democràtics en comunitat. La segona meitat del segle XX es va caracteritzar per la lluita i la conquesta en profunditat dels drets humans. En el segle que iniciem, per tal de millorar les perspectives de futur, aquesta lluita hauria de ser completada —no pas substituïda, però sí completada— amb la conquesta del compliment en profunditat dels deures que com a éssers humans hem d'assumir en la nostra convivència diària.

Les transformacions socials i tecnològiques, els moviments migratoris i el caràcter interconnectat que acompanya el procés de globalització que estem vivint plantegen a les societats més desenvolupades, i concretament als sectors més afavorits, reptes que exigeixen respostes difícils de donar de forma natural. Els sectors més afavorits del nostre món, i en concret aquells que gaudim de l'anomenat *primer món*, hem de prioritzar en les

nostres polítiques educatives aquelles accions orientades a formar una ciutadania activa que sigui capaç de fer front a aquests reptes. Reptes que probablement suposaran confrontació amb l'acceptació de límits a comportaments excessivament centrats en el dret a tenir drets i poc compromesos amb els drets dels altres; és a dir, amb assumir deures amb la humanitat quan aquests comportin límits als drets propis. Vivim en una societat on impera la diversitat —diferència— i aquest és un factor que pot provocar un augment de les desigualtats. Avançar cap a una societat inclusiva en contextos de diversitat i de diferència exigeix no formar només ciutadans i ciutadanes que defensin i lluitin pels seus drets de primera i segona generació, sinó que també reconeixin la diferència (i no la desigualtat) com a factor de progrés i que mostrin disposició a lluitar pels drets dels altres per tal d'evitar desigualtats, encara que sigui a costa de perdre determinats nivells de gaudi d'aquests drets de primera i segona generació dels quals ara gaudim alguns, i que en part són causa de les situacions de desigualtat al nostre món. Formar una ciutadania que procuri per la transformació de la nostra societat en una de més justa i equitativa no és fàcil, i tampoc no és un repte que es pugui encomanar únicament a la família i als agents d'educació no formal i informal.

Aquest model de ciutadania activa és necessari i no s'improvisa. Ignorar-ne la necessitat tan sols és propi de societats terminals en què alguns pretenen assolir el màxim benefici particular en detriment del bé comú, tot oblidant que fins i tot el gaudi dels béns particulars, perquè sigui feliç i gratificant, exigeix un clima de convivència i de pau difícil de mantenir si oblidem conrear i consolidar aquest bé comú. Educar en funció d'aquest model de ciutadania requereix accions pedagògiques orientades a la persona en la seva globalitat, a la intel·ligència, a la raó, al sentiment i a la voluntat. L'escola és la institució que pot desenvolupar millor aquesta tasca en la infància i la joventut, ja que suposa un bon espai per aprendre a viure en comunitat, alhora que permet gaudir de drets i compartir deures, ser reconegut com a persona i reconèixer els altres com a tals, acceptar normes i participar en la seva transformació i millora. Però l'escola també pot ser un espai on aprendre a ser vulnerable i exclòs si s'ensenya a respectar normes en les quals no es pot incidir ni treballar per millorar-les, si tan sols s'hi aprèn a complir les regles i a sotmetre la pròpia voluntat a la del més fort. És per això que l'escola és una peça clau en la manera com ens iniciem en la vida ciutadana.

La feina i la família han estat fins ara fonts d'identitat i de promoció de sentiments de ciutadania. Avui dia, però, la naturalesa canviant del món laboral, d'una banda, i les diferents i múltiples variables que configuren els diferents estils de vida familiar, de l'altra, han fet perdre en part a aquests dos factors el seu caràcter de font d'identitat, fins al punt que l'escola roman com un dels pocs espais de creació de cert sentit de ciutadania. Malgrat que alguns pensen que aquest tipus de formació hauria de formar part de l'àmbit privat-familiar, entenem que, al marge de la lògica influència de la família i de les institucions i organitzacions religioses i polítiques, la societat ha de garantir una formació adequada i suficient en aquest àmbit a la infància i la joventut. I l'escola és en aquest sentit el millor instrument.

L'escola com a espai per apreciar el pluralisme com a valor fonamental en societats democràtiques i globalitzades

Educar és en gran mesura una tasca logística, i educar en valors consisteix essencialment a crear condicions. Aquestes condicions han de contribuir al fet que, en el nostre procés de construcció personal —que no és tan sols individual, sinó que es dona en la interacció amb els altres—, aprenguem a apreciar valors, a denunciar-ne l'absència i a configurar la nostra pròpia matriu personal. La tasca d'educar en valors consisteix, en primer lloc, a crear condicions que fomentin la sensibilitat moral d'aquells que aprenen, a fi de constatar i viure els conflictes morals del nostre entorn tant físic com mediàtic. En segon lloc, i a partir de la vivència i l'anàlisi d'experiències que com a agents, pacients o observadors puguin generar en nosaltres els conflictes morals del nostre context, ha de permetre superar el nivell subjectiu dels sentiments i, mitjançant el diàleg, construir de forma compartida principis morals amb pretensió d'universalitat. I, en tercer lloc, educar en valors i per a la ciutadania ha de propiciar condicions que ajudin a reconèixer les diferències, els valors i les tradicions de la cultura de cada comunitat que afavoreixin la construcció de consensos entorn dels principis bàsics mínims d'una ètica civil o ciutadania activa, fonament de la convivència en societats plurals. Aquests principis bàsics es refereixen a la justícia i són identificats per John Rawls com a igualtat de llibertats i oportunitats i distribució equitativa dels béns primaris.

La persona, com a ciutadana, és subjecte de drets, deures i sentiments. L'educació ha d'oferir-li recursos perquè sàpiga exigir els seus drets, no conformar-se amb els silencis dels qui han de respondre, assumir els seus deures, sentir moralment, participar activament en la comunitat de la qual forma part, reconèixer l'altre com un interlocutor vàlid a l'hora de buscar solucions justes i construir la seva vida buscant la felicitat en la seva comunitat. Educar per a la ciutadania és formar persones amb l'objectiu que desenvolupin el sentit de pertinença a la seva comunitat i que siguin capaces de prioritzar les seves accions en funció de criteris de justícia. Com assenyala Adela Cortina, cada comunitat té tradicions de vida bona que els ciutadans han d'assumir; però, a més, un bon ciutadà ha de prendre consciència que es troba amb uns altres en un projecte compartit de justícia i ha de ser capaç de deliberar conjuntament amb la resta sobre allò que és just i injust.

Així, doncs, en societats democràtiques el valor fonamental que cal promoure és el pluralisme. Aquest concepte implica quelcom més que respecte, que tolerància i, fins i tot, que tolerància activa. El pluralisme és el valor que ens permetrà aprofundir en estils de vida democràtics —en l'àmbit familiar, social, laboral i comunitari— per construir una comunitat global més justa i equitativa. Apostar pel pluralisme com a valor fonamental i fonament de la democràcia significa apostar per un model de construcció de ciutadania, i també d'educació ciutadana, basat en criteris de justícia; però també en el reconeixement de l'altre i en el valor de cuidar-lo, en el fet de reconèixer la memòria com una font bona i vàlida en la construcció de la nostra identitat, i en la defensa i aprofundiment d'estils de convivència intercultural i de construcció de ciutadania inclusius. Una societat que en-

tengui el pluralisme com a valor i que reconegui en igualtat de condicions totes les persones que la conformen és una societat que, a més de fer extensius els drets ciutadans a tots els seus membres, entén que la ciutadania és quelcom obert i en construcció. Cal avançar cap a un model de convivència intercultural inclusiu i construït de manera col·laborativa, i no pas de tipus diferencialista. Per arribar a això, convé avançar pedagògicament en el marc d'una perspectiva que integri la construcció de models de vida basats en la llibertat, la justícia i la dignitat, amb pràctiques d'aprenentatge i convivència que permetin apreciar el valor de la memòria, el de l'empatia i la compassió —sentir amb l'altre i fer-me'n càrrec—, i el de la responsabilitat ètica com a fonts de convivència i factors de transformació social. Suposa apostar per un model de ciutadania activa i de societat democràtica basat en la col·laboració, el suport mutu, la compassió i la participació.